

TÍNH CỘNG ĐỒNG LÀNG XÃ QUA TRÒ CHƠI DÂN GIAN “PHÁO ĐẤT”

ĐẶNG THỊ PHƯƠNG ANH*

"Văn hóa là tất cả những gì làm cho dân tộc này khác với dân tộc khác" (Federico Mayor - Tổng Giám đốc UNESCO). Và, điều làm nên sự khác biệt này chính là ở sự đa dạng trong các hình thái văn hóa, các giá trị văn hóa trường tồn mãi với thời gian của các dân tộc khác nhau. Thực vậy, bức tranh văn hóa Việt Nam truyền thống luôn đầy màu sắc: có màu xanh mơn mớn đầy sức sống của nền văn hóa gốc nông nghiệp lúa nước trong từng nét vẽ đời sống sinh hoạt hàng ngày; có màu vàng tươi tắn của quá trình nhận thức về bản thể đúc kết trong các triết lý về vũ trụ quan và nhân sinh quan; có màu trắng trong suốt của đời sống tâm linh trong các quan niệm về tín ngưỡng và nghi lễ tôn giáo; có mảng đen kiên cường của hàng nghìn năm đấu tranh giữ nước... Nhưng nổi bật hơn cả là mảng màu đỏ thắm, luôn tươi mới cùng thời gian của hội hè đình đám, được sản sinh từ đời sống nông nghiệp của người dân Việt. Một trong những nét vẽ rực rỡ là hệ thống trò chơi dân gian phong phú, được sản sinh từ hàng loạt lễ hội cổ truyền, trải khắp trong năm và ở khắp các nơi tụ cư của người Việt. Hệ thống các trò chơi dân gian này sinh ra từ đời sống cộng đồng và nhờ nó mà cố kết thêm tính cộng đồng cho tổ chức làng xã của người Việt. Chính vì thế mà trước sự biến thiên của lịch sử hàng nghìn năm, nó vẫn được đời sống dân gian lưu giữ như một cách giúp cho con người trong một cộng đồng gắn nhau hơn. Từ góc độ tiếp cận cụ thể với một trong số hàng trăm, hàng nghìn trò chơi dân gian ở châu thổ Bắc bộ, chúng tôi muốn thông qua bài viết này, góp phần làm sáng tỏ một tính chất

đặc trưng trong văn hóa làng xã Việt.

1. Tính cộng đồng làng xã - cội nguồn của trò chơi dân gian

Tính cộng đồng là đặc trưng tiêu biểu nhất của đời sống làng xã Việt cổ truyền. Nó được sản sinh ra từ cuộc sống nông nghiệp phụ thuộc nhiều vào thiên nhiên. "Lụt thì lụt cả làng" (tục ngữ), thiên tai mà ông trời mang đến luôn rình rập và đe dọa tất cả mọi người, không trừ một ai, nên những người sản xuất nông nghiệp phải tìm cách dựa vào nhau mà sống. Nghề nông mang tính thời vụ cao, để đảm bảo hiệu quả sản xuất, con người phải liên kết và hỗ trợ lẫn nhau. Bên cạnh đó, địa hình Việt Nam - cửa ngõ của biển Đông cũng luôn đứng trước sự đe dọa của giặc ngoại xâm phương Bắc và phương Tây. Điều này càng khiến người dân tụ cư trên mảnh đất này phải đoàn kết, gắn bó với nhau để đấu tranh bảo vệ dân tộc. Chính điều đó đã xây dựng nên tính cộng đồng của con người trong tổ chức làng xã - hình thức tổ chức đời sống tập thể phổ biến nhất của nền văn hóa gốc nông nghiệp.

Tính cộng đồng nhấn mạnh đến sự đồng nhất. Chính vì có sự đồng nhất nên luôn có điểm chung, luôn "cùng hội cùng thuyền" (tục ngữ) giống nhau ở một khía cạnh, trong một hoàn cảnh nào đó, đã tạo ra trong tính cách người Việt những phẩm chất đáng quý như:

- Người Việt luôn đoàn kết, tương trợ, giúp đỡ lẫn nhau, coi mọi người trong gia đình như anh chị em trong nhà ("Lá lành đùm lá rách"; "Bầu ơi thương lấy bí cùng/Tuy rằng khác giống nhưng chung một giàn"...).

- Người Việt luôn có tính tập thể rất cao. Vai trò của cá nhân luôn ở dưới và hòa vào tập thể.

* Đại học Sư phạm Hà Nội

- Người Việt luôn giữ vững nếp sống dân chủ, bình đẳng trong việc phân công lao động và phân chia sản phẩm lao động bình quân theo đầu người.

Chính nhờ những phẩm chất quý báu này mà suốt chiều dài lịch sử hàng nghìn năm, con người đã chống chọi được với sự khắc nghiệt của

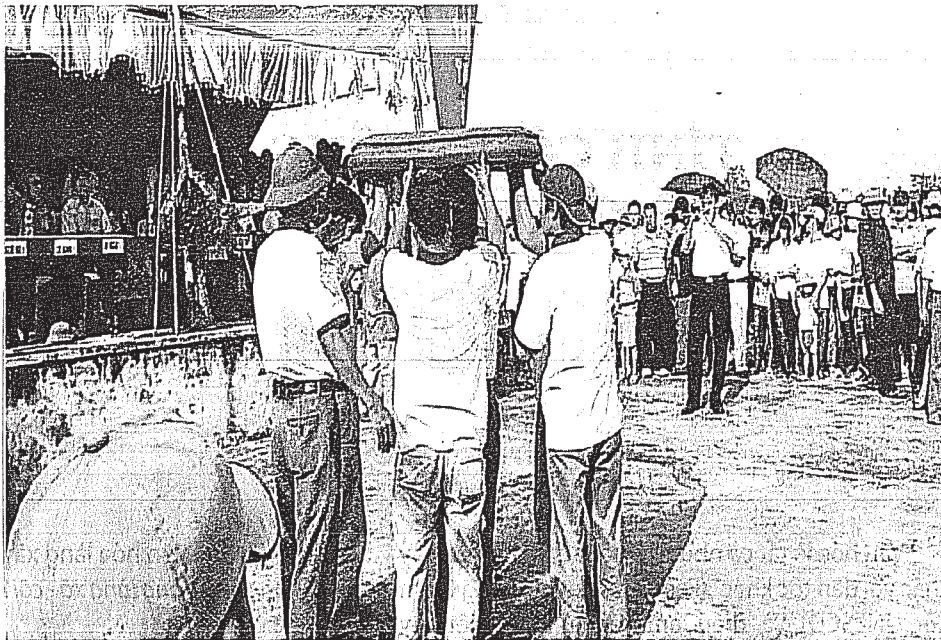
thiên nhiên và sự hung hãn của giặc ngoại xâm để sản sinh, giữ gìn, linh hoạt tiếp nhận và biến đổi những giá trị văn hóa phù hợp nhất với đời sống cộng đồng người Việt.

Chính trong sự đùm bọc, che chở của cộng đồng mà những sắc thái văn hóa do người Việt sản sinh ra được lưu giữ từ thế hệ này sang thế hệ khác. Bên cạnh những giá trị được tạo nên bởi chiều sâu tâm linh của con người là một không gian sôi nổi, trẻ trung, tươi tắn của hội hè, được tạo ra bởi sự phong phú của trò chơi dân gian.

Phần lớn trò chơi dân gian đều xuất phát từ ước vọng thiêng liêng của con người nông nghiệp, như ước vọng phồn thực được thể hiện qua nhún đu, đánh đáo, ném còn, cướp cầu thả lỗ,...; ước vọng cầu cạn được thể hiện qua tục thả diều, thả đèn trời,... và ước vọng cầu mưa được thể hiện qua đốt pháo, ném pháo, pháo đất... Tất cả các trò được cộng đồng cư dân nông nghiệp sáng tạo, luôn gắn bó với đời sống sinh hoạt của họ như một phần không thể thiếu trong đời sống tinh thần. Và, các trò này đã được gìn giữ trong dân gian qua các thế hệ, bởi chính bản thân nó mang giá trị cổ kết cộng đồng.

2. Pháo đất và tinh cổ kết cộng đồng

Một trong số trò chơi dân gian mang đậm dấu ấn về cuộc sống nông nghiệp và những ước vọng tinh thần phong phú của cộng đồng người Việt là trò chơi pháo đất.

Ước vọng được mùa - Ảnh: Tác giả

Pháo đất được sản sinh ra trên mảnh đất nông nghiệp trù phú vùng hạ lưu sông Thái Bình, phổ biến ở khu vực các tỉnh ven bờ sông Luộc, sông Hóa, như Thái Bình, Hải Phòng và Hải Dương. Chẳng ai có thể lý giải một cách rõ ràng được tại sao trò chơi này lại ra đời ở đây và được người dân trong vùng yêu mến và gìn giữ như một phần linh hồn của mình vậy. Chỉ biết rằng, trò chơi này đã gắn bó với người dân sinh sống tại địa phương từ ngày còn tằm bé đến khi trở thành thanh niên và cả khi về già, thì hàng năm đến ngày hội, họ lại được sống với không khí hội hè của pháo đất. Người dân Thái Bình thường truyền tụng nhau rằng, ngày xưa khi Trần Hưng Đạo trên đường đi đánh trận Bạch Đằng, con voi của ông sa lầy ở khúc sông Hóa chảy qua đây. Nhân dân đã dùng đất ném xuống sông cho voi thoát lên. Từ đó, khi nông nhàn, dân quanh vùng thường diễn tập lại cảnh này một cách hào hứng và hình thành nên hội thi pháo đất. Theo truyền thuyết ở vùng Vĩnh Bảo - Hải Phòng và Ninh Giang, Tứ Kỳ - Hải Dương, pháo đất lại có từ thời Hai Bà Trưng - nữ tướng Lê Chân dùng cách thức làm pháo và chơi pháo như một hình thức nghi binh và chơi trong những ngày hội hè, nhằm xua tan âm khí, dịch bệnh. Như vậy, chính những truyền thuyết này đã góp phần chứng minh thêm một lần nữa về sự ra đời của trò chơi dân gian trong một tinh thần cộng đồng mãnh liệt, từ chính sức mạnh của ý thức toàn dân đánh giặc.

Những gì thuộc về dân gian luôn được phủ một "lớp sương" huyền bí và kỳ ảo như vậy. Nhưng một điều có thể khẳng định là, pháo đất là một trò chơi của cư dân nông nghiệp vùng sông nước, bởi để chơi trò này, người ta cần một loại đất sét có độ quánh cao, được lấy lên từ lòng sông. Vì vậy, có người cho rằng, pháo đất ra đời khi con người làm đê ngăn lũ lụt. Sau các khâu "sơ chế" cho đất hết các tạp chất và đạt độ quánh như keo, nhuyễn như bột mỳ, ánh mịn như sáp, mới đủ tiêu chuẩn để nặn thành pháo. Người ta thường nặn pháo như hình lòng chảo, với cân nặng từ 60 đến 80kg. Chính vì thế, trò chơi này còn là một hình thức rèn luyện sức khỏe cho thanh niên trai tráng trong làng. Nhưng chơi pháo đất không chỉ cần sức mạnh, mà còn đòi hỏi độ khéo léo. Thành pháo phải dày đều, đủ cứng để vác ra sân đấu không bị vỡ. Miệng pháo phải phẳng để khi úp xuống mặt đất đảm bảo khít để tạo áp lực không khí lớn hơn. Đáy pháo phải mỏng đều, để khi vỡ sẽ phát tiếng kêu to hơn, lỗ vỡ lớn hơn, dải pháo văng ra dài hơn. Chính bởi tiếng nổ rền vang của pháo đất mà người ta mừng tượng nó như tiếng sấm báo hiệu ngày mưa và trò chơi này đã được người nông dân, những con người luôn luôn phải "Trông trời, trông đất, trông mây/Trông mưa, trông nắng, trông ngày, trông đêm" (ca dao) thổi vào đó ước vọng cầu mưa.

Chính vì pháo đất như hàm chứa những ước mơ chung của cả cộng đồng như vậy nên trò này mang tính tập thể rất cao. Để nặn thành một quả pháo đất, cần sự tham gia của rất nhiều người, với nhiều công đoạn khác nhau: người lặn xuống lòng sông lấy đất, người giã, nện đất cho nhuyễn, người phân chia khối lượng đất ra thành từng quả vừa đủ, người thêm nước để giữ độ quánh, dẻo cho đất, người vót tre làm nòng pháo... Và, tất cả cùng chung tay nặn để tạo thành một quả pháo đất đạt tiêu chuẩn. Đặc biệt, khi để cho pháo nổ, tất cả cùng đồng thanh "pháo nổ, pháo nang, cả làng chịu chưa?" rồi cùng nhau nâng quả pháo đó lên, cùng nhau thực hiện một số tập quán mang màu sắc tâm linh, như hà hơi để cầu mong pháo nổ to hơn. Sau khi nâng pháo lên thì tất cả để cho một người được cho là khỏe mạnh nhất, khéo léo nhất hoặc đơn giản là theo phiên ném pháo xuống. Bởi vậy mà một quả pháo đất ra đời không phải là thành quả của một cá nhân mà là của một tập thể, cộng đồng. Ngay cả khi mang nó ra thi thử trong các cuộc hội hè tại sân đình, thì quả pháo ấy cũng

mang tên thôn, tên xóm, tên làng tùy vào quy mô tổ chức chứ không phải tên của một con người cụ thể. Để đạt được hiệu quả cao nhất, những người tham gia phải phối hợp với nhau, chia sẻ cho nhau, giúp đỡ lẫn nhau. Điều này làm nên tinh thần đoàn kết, tương trợ của cộng đồng. Thường trong các cuộc thi, khi quả pháo có tiếng nổ lớn, dải pháo văng dài thì đã chứng tỏ cho sức mạnh to lớn của tinh thần đoàn kết. Điều đó được chứng minh bằng một hình ảnh rất đẹp của những người tham gia, khi họ ôm chầm lấy nhau, sau khi nghe tiếng pháo nổ, pháo nổ lớn thì cùng reo vang ăn mừng, pháo nổ nhỏ hoặc không nổ thì an ủi nhau, cùng nhau tâm niệm lần sau sẽ cố gắng làm tốt hơn.

Vi là sức mạnh của tập thể mà pháo đất tiêu biểu cho tinh thần bình đẳng, dân chủ ở làng quê - bình đẳng trong việc phân chia trách nhiệm cũng như thụ hưởng thành quả đồng đều cho những người tham gia trực tiếp; dân chủ bởi tất cả mọi người đều có thể tham gia vào trò chơi:

- Những người tham gia không kể tuổi tác, bởi nếu trong làng có hội thi pháo đất của thanh niên thì cũng có những cuộc thi trong phạm vi những nhóm nhỏ của trẻ con với những quả pháo chỉ to bằng lòng bàn tay nhưng cũng mang những tiếng nổ đi đệt vui tai, những dải đất nhỏ xinh vui mắt. Nếu lớp trẻ là những người chơi chính thì người già là lớp người truyền thụ kinh nghiệm để đạt độ khéo léo trong kỹ thuật nặn pháo. Đồng thời, họ chính là trọng tài trong các cuộc thi, người phân định công bằng nhất, chấm cho pháo đội nào nổ to nhất, dải dài nhất.

- Những người tham gia không kể giới tính. Tưởng chừng như đây chỉ là trò chơi sức mạnh của nam giới nhưng phụ nữ vẫn tham gia trong vai trò của họ như một hậu phương vững chắc. Đây là một trò chơi mất sức nên trong suốt quá trình diễn ra hội thi, những người phụ nữ là nguồn tiếp lương thực chính cho các "vận động viên". Không chỉ cổ vũ về vật chất, họ chính là những cổ động viên nhiệt tình nhất cho đội nhà. Theo tục lệ, ở các hội thi pháo đất, sau khi kết thúc, không kể thắng hay thua, tất cả mọi người đều cùng nhau ăn uống linh đình tại đình trung, cổ do những người phụ nữ trong vùng cùng nhau chuẩn bị suốt thời gian diễn ra lễ hội.

- Những người tham gia không kể vùng, miền. Không khí hào hứng của các hội thi pháo đất đã không chỉ khiến người dân của vùng đó (thường là

3 ngày) "ăn pháo đất, ngủ pháo đất" mà còn lôi cuốn cả người dân khu vực lân cận. Vào ngày hội chính, đường vào sân đình luôn tấp nập, sân đấu chính kín đặc người vây quanh. Họ hò reo, cổ vũ nhiệt tình cho bất kỳ quả pháo nào khi được nâng lên và ném xuống. Khi dân làng còn đang mãi miết mỗi người một công, một việc, thì họ chính là những người dân các vùng xung quanh, hay những người từ phương xa nghe tiếng rền vang của pháo đất mà kéo đến cùng hòa vào không khí của lễ hội.

Bởi thế, người ta chẳng thể xác định được không gian hay thời gian tồn tại của nét văn hóa dân gian này, vì nó đã tồn tại trong nếp sống, trong cách sinh hoạt bình đẳng của người dân làng quê xưa và trong tâm thức của mỗi con người đất Việt.

Những đặc điểm trên đã chứng tỏ pháo đất được sinh ra từ cộng đồng. Và, theo định kỳ hàng năm được tổ chức, nó lại là một dịp để mọi người trong cộng đồng gắn gũi nhau hơn, hiểu nhau hơn. Từ đó củng cố thêm tinh thần đoàn kết, tăng thêm tình yêu thương, che chở, đùm bọc lẫn nhau, phát huy nếp sống dân chủ của tổ chức nông thôn trong xã hội Việt cổ truyền.

Kết luận:

Trước rất nhiều biến động của thời cuộc, pháo đất là một trong số những trò chơi dân gian vẫn tồn tại đến ngày nay trong nếp sống làng quê ở châu thổ sông Hồng. Tuy nhiên, trong xã hội hiện tại, trước sức mạnh của công nghiệp hóa, đặc biệt là hiện tượng đô thị hóa nông thôn, đã làm thu hẹp dần địa bàn sinh trưởng và phát triển của các trò chơi dân gian vốn gắn liền với đời sống nông nghiệp. Bên cạnh đó, thế giới mới với công nghệ tiên tiến và hiện đại đã trang bị cho con người những hình thức giải trí phong phú và tiện dụng. Những tác động này có xu hướng khiến cho con người để cao cái tôi cá nhân của mình theo tư tưởng có xuất xứ từ nền văn hóa phương Tây gốc du mục - nơi sản sinh ra các giá trị văn minh và tách con người ra khỏi đời sống cộng đồng mà họ đang tồn tại. Điều này có vẻ như đang đi ngược lại giá trị cộng đồng - một trong những hình thái tiêu biểu nhất của nền văn hóa phương Đông và dần dần làm mất đi mảnh đất sinh tồn của các hình thái sinh hoạt dân gian.

Vì vậy, vấn đề luôn đặt ra đối với người Việt Nam trong quá trình đẩy mạnh công nghiệp hóa, hiện đại hóa đất nước là việc gìn giữ và bảo tồn các giá trị văn hóa truyền thống. Bảo tồn trò chơi dân gian

là một vấn đề cấp bách và nhất thiết phải gắn nó với các giá trị của phát triển bền vững. Sự phát triển nào muốn bền vững cũng cần dựa trên nguyên tắc "3 chân kiềng" - bảo vệ môi trường; duy trì sự bình đẳng xã hội và góp phần tăng trưởng kinh tế.

— Thứ nhất là bảo vệ, giữ gìn tính nguyên bản của môi trường văn hóa. Bản thân các trò chơi dân gian như pháo đất chứa đựng cảm quan hỗn nhiên, mộc mạc của người lao động; nguyên liệu để thực hiện trò chơi cũng gắn liền với môi trường tự nhiên dân dã nên việc khai thác nó là hình thức kim hãm bớt các tác động tiêu cực đến môi trường và xã hội trong đời sống hiện đại.

— Thứ hai là bình đẳng xã hội. Trò chơi dân gian sinh ra từ cộng đồng địa phương nên việc giữ gìn nó hơn ai hết phải do cộng đồng địa phương tự nguyện. Để làm được điều đó, cần giúp người dân địa phương nhận thức được giá trị to lớn của những di sản văn hóa mà họ đang nắm giữ. Tuy nhiên, điều quan trọng là sự gắn việc giữ gìn của cộng đồng địa phương với những quyền lợi nhất định thông qua các chính sách bảo tồn của nhà nước hay các dự án khai thác của tổ chức phi chính phủ.

— Thứ ba là tăng trưởng kinh tế. Những quyền lợi mang lại từ việc bảo tồn quan trọng nhất là khai thác để chính nó mang lại các giá trị kinh tế. Từ đó, nó không chỉ thôi thúc cộng đồng địa phương bảo vệ di sản của mình mà toàn xã hội sẽ quan tâm và tạo động lực cho sự phát triển. Một trong những hình thức kinh tế lấy tài nguyên văn hóa làm sản phẩm chính là hoạt động kinh doanh du lịch. Phát triển loại hình du lịch văn hóa là cách tốt nhất để giúp tăng trưởng kinh tế địa phương và quay trở lại tạo nền tảng bảo tồn các giá trị văn hóa cho địa phương.

Bảo tồn được các di sản văn hóa truyền thống, trong đó có trò chơi dân gian chính là việc gìn giữ tính cộng đồng đang có nguy cơ thui chột hay biến dạng bởi cơn lốc toàn cầu hóa.

D.T.P.A

Tài liệu tham khảo:

- 1- Trần Ngọc Thêm (2006), *Tìm về bản sắc văn hóa Việt Nam - cái nhìn hệ thống, loại hình*, Nxb. Tp. Hồ Chí Minh.
- 2- Trần Quốc Vương (chủ biên) (2008), *Giáo trình Cơ sở văn hóa Việt Nam*, Nxb. Giáo dục.
- 3- Ngô Đức Thịnh (2009), *Bản sắc văn hóa vùng ở Việt Nam*, Nxb. Giáo dục.
- 4- Toan Ánh (2009), *Nếp cũ - Trẻ em chơi*, Nxb. Trẻ.
- 5- Nguyễn Hải Kế, "Pháo đất ở Vĩnh Bảo", *Tạp chí Văn hoá Nghệ thuật*, số 2/1974.
- 6- Bách khoa toàn thư online Wikipedia.